

Agnieszka Frączek

"Kleiner Lust-Garten" Jana Karola Woyny (1690, 1746) : zagadnienia makrostrukturalne

Studia Germanica Gedanensia 23, 291-304

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Agnieszka Frączek

Kleiner Lust-Garten Jana Karola Woyna (1690, 1746). Zagadnienia makrostrukturalne

Wstęp

Postać leksykografa

Jan Karol von Jasienica Woyna pochodził ze szlacheckiej rodziny Woynów herbu Trąby. Urodził się w Jasienicy Solnej na Rusi. Co ciekawe, źródła podają dwie zupełnie różne daty urodzenia leksykografa. Autorzy biografów, uzupełniających *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (Kunicki-Goldfinger/Siekierska 2009) twierdzą, że Woyna przyszedł na świat około roku 1605, a Klemensiewicz (1999, 414) przekonuje, że leksykograf urodził się dopiero w roku 1665. Biografowie są natomiast zgodni co do tego, że Woyna zmarł w roku 1693¹.

Współczesnym Woyna znany był przede wszystkim jako nauczyciel języka polskiego i łaciny. Natomiast miejsce w pamięci potomnych znalazł głównie dzięki dwóm podręcznikom do gramatyki języka polskiego, obydwu wydanym w roku 1690. Łukaszewicz, który w swojej pracy o historii szkół (Łukaszewicz 1849–52, 424) wymienia kolejno nauczycieli języka polskiego w gimnazjum gdańskim, Jana Karola Woyna przedstawia tak:

„[...] znany autor gramatyki polskiej, której tytuł (*Compendiosa Linguae Polonicae Institutio*, przyp. AF) wyżej przytoczyłem i dziełka: »Kleiner Lustgarten, Worinn Gerade Gänge Zur Polnischen Sprache angewiesen werden.« 1690.”

Łukaszewicz nie wspomina ani słowem, że owo „dziełko” zawiera również słownik polsko-niemiecki. Nie jest w tym zresztą odosobniony. Nieliczne publikacje, w których pojawia się nazwisko Woyna, przywołują tylko jego gramatyki – przede wszystkim łaciński podręcznik *Compendiosa Linguae Polonicae Institutio* (Woyna 1690). Autorzy podkreślają, że Woyna, pisząc *Compendiosa*, wykazał się większą samodzielnością i trafnością spostrzeżeń niż jego poprzednicy (Klemensiewicz 1999, 414), zwracają uwagę na „świadomą

¹ Dowodzi tego m.in. mowa pogrzebowa G. Bonigka, datowana właśnie na rok 1693 (por. Bonigk, 1693).

normatywność” i zwięzłość sformułowań (Zwoliński 1988, 59), a także podnoszą jego zasługi w walce o czystość polszczyzny (Klemensiewicz 1999, 399). Zwoliński zaznacza, że Woyna – jeśli w ogóle wykorzystywał prace poprzedników – robił to krytycznie, ponadto był „jedynym z ówczesnych gramatyków, który podał w przedmowie do swego podręcznika prawie wszystkich swoich poprzedników i, co dziwniejsze, nie popełnił na nich plagiatów” (Zwoliński 1988, 59).

Z podręcznikiem napisanym po niemiecku, a zatytułowanym *Kleiner Lust-Garten, Worinn Gerade Gänge Zur Polnischen Sprache angewiesen werden*, nazwisko Woyny kojarzone jest rzadziej. W dodatku, choć *Kleiner Lust-Garten* składa się z czterech części – słownika, gramatyki, zbioru przysłów i rozmówek – w kręgu zainteresowań badaczy pozostawała przede wszystkim jego część druga, czyli *Die Polnische Grammatica*. O tym, że *Kleiner Lust-Garten* zawiera również *Das Onomasticum*, czyli słownik polsko-niemiecki, autorzy opracowań albo – podobnie jak wspomniany już Łukaszewicz – nie piszą w ogóle, albo poprzestają na zwięzłej informacji (wymieniają poszczególne części *Kleiner Lust-Garten*, zwykle jednak nie podają nawet tytułu słowniczka) i przechodzą do omawiania gramatyki. Na przykład Klemensiewicz, który w swojej *Historii języka polskiego* wielokrotnie przywołuje obie gramatyki Woyny, słownikowi poświęca tylko jedno zdanie (Klemensiewicz 199, 415):

„Druga gramatyczna praca Woyny to w tym samym 1690 r. wydany *Kleiner Lustgarten*... Napisany po niemiecku, zawiera ten podręcznik skrót omówionej powyżej gramatyki polskiej oraz słowniczek, zbiór przysłów i rozmówek”.

Jak z tego wynika, Karol Woyna był dotychczas przedstawiany – o ile jego nazwisko w ogóle występowało w opracowaniach naukowych – jako gramatyk i pedagog, a nie jako leksykograf. Natomiast celem niniejszego artykułu jest przedstawienie Woyny przez pryzmat jego dokonań leksykograficznych, a ściślej – zaprezentowanie makrostruktury *Das Onomasticum*, pierwszej części obszernego podręcznika *Kleiner Lust-Garten, Worinn Gerade Gänge Zur Polnischen Sprache angewiesen werden*.

Kleiner Lust-Garten – informacje ogólne

Kleiner Lust-Garten wydany został po raz pierwszy w roku 1690. To wydanie notuje wiele bibliografii (np. Estreicher 1939, 213, Stankiewicz 1984, 38, Jones 2000, 702, Glück/Schröder 2007, 65), jednak większość z nich milczy o miejscu publikacji, pomija również nazwę oficyny, która podręcznik Woyny wydrukowała. Jedynie Estreicher podaje pełne dane bibliograficzne, zgodnie z którymi *Kleiner Lust-Garten* z 1690 roku miał być wydany w Gdańsku, w oficynie Davida Friedricha Rhetiusa. Ponieważ jednak do naszych czasów nie zachował się żaden egzemplarz z pierwszego wydania, o prawdziwości tych informacji można co najwyżej domniemywać.

Pewne jest natomiast, że z gdańskiej oficyny Rhetiusa² wyszło drugie wydanie *Kleiner Lust-Garten* (1693). Trzecie (1697) i kolejne (1701, 1712, 1720) wydania podręcznika drukował już Johann Zacharias Stolle³, a następne, począwszy od wydania z roku 1729 – Thomas Johann Schreiber.⁴ *Kleiner Lust-Garten* doczekał się kilkunastu⁵ edycji, wznawiany był do końca 18. stulecia, co świadczy o jego wielkiej popularności i użyteczności. Dwa ostatnie wydania podręcznika (1780, 1791) wyszły spod prasy Daniela Ludwiga Wedla.⁶ W rzeczywistości chodzi tu cały czas o tę samą drukarnię⁷, która na przełomie lat zmieniała właścicieli, a razem ze zmianą właścicieli zmieniały się też nazwy oficyny.

Jak już wspomniano, *Onomasticum* to praca, która nie była dotychczas analizowana ani w polskiej, ani w niemieckiej literaturze przedmiotu. Główną z przyczyn, dla których *Onomasticum* pozostaje dziełem niemal nieznanym, był brak zainteresowania badaczy kwestiami leksykograficznymi. Z pewnością nie bez znaczenia jest również fakt, że do naszych czasów przetrwało tylko kilka egzemplarzy *Kleiner Lust-Garten*.

Jeden z najstarszych zachowanych egzemplarzy *Lust-Garten* (1729) przechowywany jest w *Det Kongelige Bibliotek*⁸ w Kopenhadze. Dwa egzemplarze znajdują się w *Bodleian Library* w Oxfordzie – pierwszy z nich pochodzi z roku 1756, drugi z 1791. Słownikiem Woyny mogą się pochwalić również polskie biblioteki. *Centralny katalog starych druków* (Zychowicz 1995) wykazuje dwa egzemplarze z roku 1693 – jeden przechowywany w krakowskiej Bibliotece⁹ Czartoryskich, drugi w gdańskiej Bibliotece¹⁰ PAN. Przeprowadzone kwerendy pozwoliły odkryć jeszcze dwa egzemplarze – w poznańskiej Bibliotece Raczyńskich¹¹ znajduje się egzemplarz z 1729, a w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego¹² – *Kleiner Lust-Garten* z roku 1746. Nie zachował

² Członkowie rodziny Rhetiusów byli właścicielami drukarni przez wiele lat – najpierw zarządzał nią Georg Rhetius (Rhete), po jego śmierci przez kilka lat (1647–55) drukarnię prowadziła wdowa, następnie synowie i wreszcie wnuk Georga, Andreas Gabriel, który zdecydował się rodzinną oficynę sprzedać.

³ Johann Zacharias Stolle zarządzał gdańską oficyną od roku 1694. Po śmierci Stollego w roku 1720 obowiązki (i przywileje) właściciela drukarni przeszły na krótko w ręce jego syna, Johanna Daniela Stollego.

⁴ Schreiber przejął drukarnię w roku 1723, po śmierci Johanna Daniela Stollego. Zarządzał nią do roku 1778.

⁵ Bibliografie podają następujące wydania: 1690, 1693, 1697, 1701(?), 1712, 1720, 1729, 1746, 1756, 1762, 1769, 1780, 1791. Wydanie z roku 1701 zanotował jedynie Jones (2000, 702), ale widocznie sam nie był pewien prawdziwości tej informacji, opatrzył ją bowiem znakiem zapytania.

⁶ Wedel został właścicielem gdańskiej drukarni w roku 1780.

⁷ Więcej o losach tej (i innych) drukarni, por. Haberland 2007, a także: Kawecka/Korotajowa 1962, Reske/Christoph 2007.

⁸ Sygnatura AES NJ112.

⁹ Sygnatura 34488/I

¹⁰ Sygnatura Dm 20007.8.

¹¹ Sygnatura IV.U.1.31.

¹² Sygnatura 373352, mikrofilm 22997. Co ciekawe, egzemplarz ten nie był notowany ani przez wspomniane wcześniej bibliografie, ani przez Klemensiewicza (por. 1999, 415.)

się natomiast notowany przez Estreichera (1939, 213) egzemplarz z lwowskiej Biblioteki¹³ Baworowskich.

Podstawę niniejszej pracy stanowi ostatni z wymienionych tu zachowanych egzemplarzy, czyli *Lust-Garten* z roku 1746. Z tej edycji pochodzą też wszystkie cytaty i ilustracje.

Opis bibliograficzny

Kleiner Lust-Garten, Worinn Gerade Gänge Zur Polnischen Sprache angewiesen werden (edycja z roku 1746) wydany został w Gdańsku w oficynie Thomasa Johanna Schreibera. Objętość całego podręcznika wynosi 14 arkuszy w formacie 8°, a więc 336 stron (łącznie ze stroną tytułową i wstępem). Zgodnie z panującym ówczesnie zwyczajem również tu oznaczono pierwsze składki każdego z 14 arkuszy. Jednak w *Lust-Garten* – inaczej niż np. w *Hand-Büchlein* Ernestiego (Ernesti 1689) czy w *Wokabularzu* Malczowskiego (Malczowski 1681) – opisano siedem, a nie pięć pierwszych kart. Arkuszom przypisane są wielkie litery (od A do O), a składkom – cyfry arabskie (od 1 do 7). Począwszy od czwartej składki pierwszego arkusza (A4), w podręczniku prowadzona jest również paginacja. Pierwsze strony *Lust-Garten* (1–6) są nie-liczbowane. Numery stron podawane są w górnych zewnętrznych rogach, a numery składek – na dole stron *recto*.

Kleiner Lust-Garten składa się z czterech części – pierwszą i najobszerniejszą z nich stanowi *Das Onomasticum*, czyli interesujący nas słownik¹⁴ wyrazów polskich i niemieckich. *Onomasticum* liczy aż 8 z 14 arkuszy *Lust-Garten*, czyli 192 strony (właściwy tekst słownika zajmuje strony 5–192, poprzedza go karta tytułowa i dwie przedmowy). Druga, w literaturze przedmiotu najczęściej dotychczas omawiana część¹⁵ podręcznika, to *Die Polnische Grammatica*. Objętość tej części wynosi 2 arkusze, czyli 48 stron (193–240). W trzeciej części¹⁶, liczącej 38 stron (241–278), czyli 1,5 arkusza i 2 strony, autor zawarł zwroty frazeologiczne – przede wszystkim (choć nie wyłącznie) przysłowia. *Lust-Garten* zamykają rozmówki polsko-niemieckie. Czwarta część¹⁷ podręcz-

¹³ Znaczna część zbiorów Biblioteki Baworowskich (a także innych bibliotek lwowskich – m.in. Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich i Biblioteki Dzieduszyckich) została w roku 1944 ewakuowana. Na krótko zbiory lwowskie znalazły schronienie w Bibliotece Jagiellońskiej, później były magazynowane w Adelinie na Dolnym Śląsku, wreszcie zostały przewiezione do Biblioteki Narodowej w Warszawie. Zbiory bibliotek Baworowskich i Dzieduszyckich pozostały w Bibliotece Narodowej, natomiast zbiory ossolińskie zostały przekazane do Wrocławia, gdzie reaktywowała się Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (por. Matwijów 1996). Dzięki ewakuacji ocalono wiele niezwykle cennych woluminów, niestety, lwowski egzemplarz *Lust-Garten* (1693) nie miał szczęścia dotrzeć do naszych czasów.

¹⁴ Tytuł w pełnej formie brzmi: *Der I. Theil Welcher Das Onomasticum in sich begreiffet*.

¹⁵ *Der II. Theil Worinnen Die Polnische Grammatica vorgestellt wird*.

¹⁶ *Der III. Theil Von Polnischen und Deutschen Sprüch-Wörtern. Polskie i Niemieckie Przysłowia. Polnische und Deutsche Sprüch-Wörter*.

¹⁷ *Der IV. Theil Von Polnischen und Deutschen Gesprächen. Polskie i Niemieckie Rozmowy. Polnische und Deutsche Gespräche*.

nika obejmuje 58 stron (279–336), a więc 2 arkusze i 10 stron. Co ciekawe, tytuły części I i II Woyna formułuje tylko po niemiecku, natomiast w częściach III i IV tłumaczy je na język polski.

Dla każdego z języków w *Lust-Garten* zastosowano inną czcionkę: wyrazy niemieckie wydrukowano frakturą, wyrazy polskie – antykwą, pismem prostym. W materiale niemieckim wyjątek od tej reguły stanowią niektóre imiona (np. *Stephanus, Bartholomaeus*) i nazwy geograficzne (np. *Posen, Grodno, Franckfurt*), które zapisane są nie frakturą, lecz antykwą (pismem prostym) oraz wyrazy obcego pochodzenia (np. *der Kredit, das Inventarium*), również zapisane antykwą (pismem prostym lub pochylonym). Natomiast w materiale polskim poza nazwami własnymi¹⁸ wyróżniają się także nazwy miesiący i dni tygodnia oraz określenia świąt (np. *Kwietna Niedziela, Świętki*), a także kilka rzeczowników osobowych (np. *Organiścianka, Stryyna, Szewcowa*) w rodzaju żeńskim: wszystkie te jednostki leksykalne zostały wydrukowane pismem pochylonym, a nie – jak inne hasła – prostym. Poniżej fragmenty *Onomasticum*, ilustrujące omówioną kwestię:

* * *	* * *	
Armátá	die Artillerie	
BáŹtá	die Pafey	
Bliźniétá <i>pl.</i>	die Zwillinge	
Certá	die Zerte	
Chromotá	die Lähmung	
Cnotá	die Tugend	
<i>Dorotá</i>	Dorothea	(str. 33)
<i>Elcbietá</i>	Elisabeth	

Kláwikord	das Clavicordium	
Ląd	das Land	
<i>LiŹtopad</i>	der Wintermonat, November	(str. 50)

Poiedynek	das Duell	
Połkoszek	der Wagenkorb	
Połmifek	die Schüssel	
<i>Poniedziálek</i>	der Montag	(str. 68)

Podobnie jak w innych drukach z przełomu 17. i 18. wieku, również w *Onomasticum* w materiale polskim pominięto wielkie litery z diakrytami. Znaki Ć, Ś zastępowane są literami C i S (por. *Cwikta, Sniadanie, Spiewanie*),

¹⁸ „Wyjątkiem od wyjątku” jest hasło *Lwów* – to jedyna nazwa własna zapisana pismem prostym.

a w miejscu wielkich liter *Ž*, *Ž* pojawiają się ich małe odpowiedniki (por. np. *zięba*, *zemia*). Natomiast znak *Ł* w niektórych artykułach słownika pojawia się, w innych zastępowany jest literą *L* (por. *Łuska* vs. *Lyżka*). Przykłady:

26		NOMINA		
Chwała		das Lob		
Cwikła		die rothe Rübe		(str. 26)
Sniadanie		das Frühstück		
Spánie		das Schlaffen		
Spiewanie		das Singen		(str. 57)
Szkoła		die Schul		
żemia		die Semmel		
żylá		die Ader		(str. 26)
8		NOMINA		
żałobá		das Trauer-Kleid		
Zgubá		der Verlust		
ziębá		der Fincke		(str. 8)
* *		* *		
Łopátká		das Schuiterblat		
Łuská		die Schuppe		
Lyżká		der Löffel		(str. 20)

Tekst słownika (a także zawartych w czwartej części rozmówek) zapisano w układzie dwułamowym. Tradycyjnie wszystkie strony w *Lust-Garten* kończą się kilkukliterowymi kustoszami (zwykle są to jedynie urywki słów z następnych stron).

Makrostruktura

Właściwy tekst słownika polsko-niemieckiego Woyny poprzedzony został (wspólną dla wszystkich czterech części podręcznika) stroną tytułową oraz przedmową, a ściślej – dwoma przedmowami. Pierwsza z nich w kwiecistym stylu zapoznaje czytelnika z założeniami *Lust-Garten* jako podręcznika do nauki języka polskiego. Woyna już w pierwszym zdaniu wprowadza motywy mitologiczne – dotychczasowe podręczniki porównuje do labiryntu Minotaura, wspomina zmagania Tezeusza, ale przede wszystkim przypomina rolę, jaką w mitologii greckiej odegrała nić Ariadny. Taką bowiem „nicią”

miał być również *Kleiner Lust-Garten*. Według autora to właśnie dzięki temu podręcznikowi uczący się języka polskiego zdoła – podobnie jak mitologiczny Tezeusz dzięki nici Ariadny – szczęśliwie przedostać się przez pełen pułapek labirynt polszczyzny.

W pierwszej przedmowie Woyna tłumaczy również, dlaczego nadał swojemu dziełu tak osobliwy tytuł. Autor przeciwstawia *Lust-Garten* zawiłym labiryntom oraz wiodącym okreśną drogą *Irre-Garten* i przekonuje:

„Dieſes gegenwärtige Büchlein, welches wir in Betrachtung der bequemen Lehrart einen kleinen Luſt-Garten nennen, wird ſeinen Liebhaber gantz anders führen; Nicht durch krumme Wege und Umſchweiffe, ſondern durch gerade Gänge, ohne ſonderbaren Verluſt der Zeit und Mühe“.

Styl, w jakim Woyna zwraca się do czytelników, doskonale ilustruje również następujący fragment:

„Es wird der Hochgeneigte Leſer hie finden, Blumen einzelner Wörter; Es wird auch Anleitung finden, wie aus dieſen Blumen ein ſchöner Krantz einer zierlich Polniſche Rede könne gemacht werden [...]“

Bezpośrednim wprowadzeniem do *Onomasticum*, czyli interesującego nas słownika polsko-niemieckiego, jest dopiero druga przedmowa. Woyna skupia się w niej na zagadnieniach makrostrukturalnych słownika, przede wszystkim tłumaczy, dlaczego odchodzi od tradycyjnie stosowanego w słownikach alfabetycznych porządku *a fronte*, zamiast tego w przeważającej części słownika układając hasła w porządku alfabetycznym *a tergo*.¹⁹ Oto, jak leksyko-
graf uzasadnia swoją decyzję:

„Will man die Urſache wiſſen, warum wir von der üblichen Ordnung [...] allhier abgetreten ſeynd: So iſt ſelbige zweyfach: Erſtlich, weil die *Vocabulen*, wenn ſie dergeſtalt eingerichtet ſind, deſto leichter ins Gedächtniß zu bringen; Zum andern, damit diejenigen, ſo unſere Polniſche Sprache erlernen, zu denen *grammaticaliſchen* Regeln (sic!), ſo von der Wörter ihrem *Genere*, *Declination* und *Derivation* handeln, bequeme *Exempla* zur Hand haben möchten“.

Część ramowa *Onomasticum* nie zawiera żadnych innych elementów poza omówioną przedmową.

Układ makrostruktury

O układzie makrostruktury w *Onomasticum* decydują dwa kryteria: pierwsze, nadrzędne, to kryterium gramatyczne. Wszystkie hasła zostały tu bowiem uporządkowane według części mowy i pogrupowane w rozdziałach: *Nomina*

¹⁹ Najstarszym słownikiem, stosującym układ *a tergo* do porządkowania polskich hasel, jest *Forytarz języka polskiego* Ernestiego (Ernesti 1674).

Substantiva, Nomina Adjectiva, Pronomina, Verba, Partizipia, Adverbia, Praepositiones, Interjectiones, Conjunctiones, Zahlwörter. Natomiast o kolejności haseł w obrębie poszczególnych rozdziałów decyduje przede wszystkim (choć nie wyłącznie) kryterium alfabetyczne. Co ciekawe, Woyna stosuje w słowniku zarówno porządek *a fronte*, jak i porządek alfabetyczny odwrócony *a tergo*. Prawdziwie interesująca jest organizacja rozdziałów pierwszego, drugiego i czwartego (*Nomina Substantiva, Nomina Adjectiva, Verba*), gdzie obydwie te zasady (*a fronte* i *a tergo*) realizowane są równocześnie.

Rozdział pierwszy – rzeczowniki

W pierwszym rozdziale *Onomasticum* (strony 7–116) kryterium decydującym o organizacji makrostruktury jest alfabet, a ściślej – zasada porządku alfabetycznego *a tergo*. O miejscu hasła w makrostrukturze w pierwszym rzędzie decyduje jego ostatnia, a następnie przedostatnia litera. Dlatego na pierwszych stronach słownika znajdują się rzeczowniki zakończone na *-ba*, a na kolejnych hasła na *-ca*, *-da* itd. Natomiast litera trzecia i kolejne (licząc od końca) litery wyrazów hasłowych nie są już brane pod uwagę. Autor grupuje bowiem wszystkie rzeczowniki, które mają wspólne dwie ostatnie litery, a następnie układa je w porządku alfabetycznym *a fronte*. Hasło *Groźba* w słowniku wymienione jest więc przed rzeczownikiem *Trąba*, a rzeczownik *Ryba* pojawia się przed hasłem *Zaba*.

Jak widać, aby znaleźć w *Onomasticum* wybrane hasło rzeczownikowe, trzeba brać pod uwagę aż trzy różne kryteria – najpierw kryterium gramatyczne, następnie należy czytać szukane słowo od końca, a wreszcie uwzględnić jego początkowe litery (czyli kierować się tradycyjnym kryterium alfabetycznym *a fronte*). Poniżej ilustracja pierwszych kilku haseł słownika:

☆) ○ (☆		7
NOMINA.		
a	<i>I. Substantiva.</i>	
Bábá	das alte Weib, 2. die Großmutter	
Chorobá	die Krankheit	
Fárbá	die Farbe	
Gębá	das Maul	
Groźbá	das Dräuen	
Izbá	die Stube	
Liczbá	die Zahl	
Ofobá	die Person	
Ozdebá	die Zierde	
Potrzebá	die Nothwendigkeit, 2. die Noth	
Prábábá	die Aeltermutter	(str. 7)

Rozdział *Nomina Substantiva* zamykają rzeczowniki na *-rz* oraz *-sz* (Woyna zapisuje w ten sposób dwuznaki *rz*, *sz*). Przykład:

Myŝ	die Mauh
Pleŝ	die Platte auf dem Haupte
Ratufŝ	das Rathhaus
Rokofŝ	die Wolluŝt
Stokfiŝ	der Stockfiŝch
Tomafŝ	Thomas
Towarzyŝ	der Gefell
Wefŝ	die Lauŝ
Wierŝ	der Bers
Zameŝ	der Semifch

II. *Adjectiva.*

(str. 116)

Rozdział drugi – przymiotniki

Niemniej skomplikowana jest budowa makrostruktury w rozdziale *Nomina Adjectiva* (strony 116–137). Również tu kryterium nadrzędnym jest alfabet, a dominującym porządkiem – porządek odwrócony *a tergo*. Z tą jednak różnicą, że aby znaleźć wybrane słowo, należy się kierować drugą, a nie pierwszą od końca literą wyrazu hasłowego. Zgodnie z tą regułą przymiotnik *Słaby* będzie stał przed hasłem *Obcy*, a *Lichy* przed *Cienki*. Jeśli wśród hasel z taką samą przedostatnią literą są przymiotniki zarówno z końcówką *-i*, jak i z *-y*, Woyna daje pierwszeństwo tym zakończonym na *-y*. Dlatego więc pierwszym hasłem w *Nomina Adjectiva* jest przymiotnik *Gruby*, a hasło *Tępy* wyprzedza przymiotnik *Głupi*.

Dopiero w następnej kolejności, tzn. w obrębie grup z jednakowymi końcówkami, o miejscu przymiotnika w makrostrukturze decyduje pierwsza i następne litery. Oto fragment tej części *Onomasticum*:

* * *	* * *
Błady	bleich
Chudy	mager
Gniady	dunckelgrau
Młody	jung
Twárdy	hart
* * *	* * *
Długi	lang
Drogi	theuer
Drugi	ander
Nági	nackt
Srogi	grausam

Ubogi	arm
* * *	* *
Cichy	still, 2. sanftmützig
Głuchy	taub
Kruchy	mürbe, 2. brocklicht
Lichy	gering, schlecht
Płochy	fcheu
Suchy	trucken, 2. dürr
* * *	* *
Angielski	Engeländisch

An- (str. 117)

Rozdział trzeci – zaimki

W trzeciej, zaimkowej części słownika (*Pronomina*, strony 137–138) Woyna niespodziewanie odchodzi od porządku odwróconego *a tergo* i układa wszystkie hasła w kolejności alfabetycznej *a fronte*. Ilustruje to fragment pierwszej z dwóch stron tego krótkiego rozdziału:

PRONOMINA.	
Co	was
Cokolwiek	etwas
Czyy	wessen
Ja	ich
Każdy	jeglicher, 2. jeder
Kto	wer
Ktokolwiek	jemand
Który	welcher
Którykolwiek	jedweder
Mój	mein
Nasz	unser

(str. 137)

Rozdział czwarty – czasowniki

Kolejny z rozdziałów *Onomasticum* został podzielony na trzy części: pierwsza, najobszerniejsza z nich, obejmuje *Verba personalia* (strony 138–172), dwie kolejne to *Impersonalia Activae vocis* (strony 173–174) oraz *Impersonalia Passivae vocis* (strona 174).

Również tu autor porządkuje hasła według alfabetu, kierując się najpierw ich ostatnimi, a dopiero później pierwszymi literami. Na przykład w ustępie *Verba personalia* przed czasownikami zakończonymi na *-dam* (np. *Gadam*)

pojawiają się formy na *-cam* (np. *Macam*), a przed nimi lematyzowane są z kolei czasowniki zakończone na *-bam* (np. *Dbam*).

Okazuje się jednak, że alfabet, choć na pierwszy rzut oka decydujący, nie jest ani najważniejszym, ani też jedynym obowiązującym tu porządkiem. Nadrzędne wobec niego jest bowiem kryterium gramatyczne, a ściślej koniugacja, do której należy czasownik hasłowy. I tak w pierwszej kolejności, na stronie 138, Woyna lematyzuje czasowniki, które w 1. osobie liczby pojedynczej zakończone są na *-em*, np. *Rozumiem*, na stronach 138–154 umieszcza formy zakończone na *-am*, np. *Wyjadam*, a dalej, począwszy od strony 154, przedstawia czasowniki zakończone na *-ę*, np. *Wierzę*. Dopiero w obrębie tych grup – podobnie jak wcześniej w przypadku rzeczowników i przymiotników – hasła uporządkowane są alfabetycznie.

Ten i tak już mało przejrzysty obraz makrostruktury dodatkowo komplikuje fakt, że w ostatniej grupie (wśród hasel na *-ę*) o miejscu hasła w makrostrukturze decydują najpierw tylko dwie jego ostatnie litery – ostatnia i przedostatnia – a począwszy od hasła *Daię* pod uwagę brana jest także trzecia litera od końca. W dodatku autor daje pierwszeństwo samogłoskom, najpierw pojawiają się więc hasła na *-aię*, *-eię*, *-iię*, *-oię*, *-uię* i *-yię*. Dopiero po wyczerpaniu wszystkich samogłosek Woyna lematyzuje czasowniki, których trzecia litera od końca jest spółgłoską, kolejno przedstawiane są więc formy na *-bię*, *-mię*, *-nię*, *-pię* i *-wię*. Czasownik *żywię* jest ostatnim hasłem, o którego miejscu w makrostrukturze decydują trzy ostatnie litery. W dalszej części omawianego rozdziału o układzie hasel znów bowiem rozstrzygają tylko dwie ostatnie litery. I tak kolejne artykuły hasłowe wprowadzają czasowniki zakończone na *-kę*, *-lę*, *-nę*, *-rę*, *-sę* itd. Trzecia litera od końca nie jest tu już brana pod uwagę, a o dalszej kolejności hasel decyduje znów zasada porządku alfabetycznego *a fronte*.

W częściach *Impersonalia Activae vocis* oraz *Impersonalia Passivae vocis* Woyna układa wszystkie hasła w kolejności alfabetycznej *a fronte*.

Pozostałe części mowy

W dalszej części *Onomasticum* ślady porządku *a tergo* można dostrzec już tylko w rozdziale *Participia* – autor lematyzuje najpierw imiesłowy czynne, a więc formy zakończone na *-ący*, po nich następują hasła zakończone na *-ny* (Woyna traktuje równorzędnie imiesłowy na *-any* i *-ony*, a o sposobie rozmieszczenia w makrostrukturze poszczególnych hasel z końcówkami *-any/-ony* decydują ich pierwsze litery), a wreszcie na *-ty*.

Liczebniki przedstawiane są w kolejności chronologicznej, a wszystkie pozostałe części mowy (przysłówki, przyimki, wykrzykniki, spójniki) w porządku alfabetycznym *a fronte*.

Na koniec warto wspomnieć, że niektóre polskie litery z diakrytami (np. *ą* i *ł*) Woyna traktuje podobnie jak ich odpowiedniki bez znaków diakrytycznych (*a*, *l*), inne natomiast różnicuje. Stąd kolejność hasel z literami *ą*, *ę*,

a także *ć, ł, ś, ź, ż* zwykle bywa trudna do przewidzenia. Na przykład rzeczowniki *Lata* i *Łata* oraz *Kat* i *Kąt* lematyzowane są bezpośrednio po sobie, ale już hasła *Maż* i *Mąż* przedstawione zostały w różnych miejscach makrostruktury. Przykłady:

34.	Łátá	die Latte, 2. der Flick
	Łátá pl.	die Jahr (sic!)
101.	Kát	der Hencker, 2. der Scharfrichter
	Kąt	der Winckel
109.	Maż (sic!)	die Wagen[schmier]
110.	Mąż	der Mann

Jak wynika z powyższego opisu, makrostruktura *Onomasticum* jest wyjątkowo skomplikowana, łączy bowiem elementy układu gramatycznego z układem alfabetycznym, a ściślej – z dwoma, pozornie przeciwstawnymi rodzajami porządku alfabetycznego: *a fronte* i *a tergo*. Takiego układu słownika, choć niezwykle interesującego z punktu widzenia historii leksykografii, użytkownik *Onomasticum* z pewnością nie mógł uznać za funkcjonalny. Warunkiem sprawnej pracy ze słownikiem było tu bowiem nie tylko dokładne zapoznanie się ze skomplikowanymi regułami, jakimi rządzi się *Onomasticum*, ale także ciągłe przestawianie się z jednego systemu na drugi, zależnie od przeglądanego akuratu rozdziału.

Słowniki

ERNESTI, JAN (1674): *Forytarz Języka Polskiego, Osobne Rzeczy niemal wszystkich słowa mowy różne y Rozmowy dwie w sobie zawierający [...]. Förderer der Polnischen Sprache [...]* In der Baumannischen Erben Druckerey druckis Gottfried Gründer. Wrocław.

ERNESTI, JAN (1689): *Polnisches Hand-Büchlein Darinnen Nebst denen Stamm-Vieldeutenden-Sprüch-Wörtern, auch allerhand täglich vorfallende Redens-Arten enthalten. Vor die Breßlauische Polnische Schul verfertigt.* Drukarnia Christiana Olsena. Świdnica.

MALCZOWSKI, Stanisław Jan (1681): *Der Jugend zu Nutz Deutsch und Polnisches vermehrtes und verbessertes Vocabularium. To iest, Bardzo potrzebny dla Młodzi Niemiecki y Polski Wokabularz.* G.M. Nöller. Riga.

WOYNA, Jan Karol (1690): *Kleiner Lust-Garten, Worinn Gerade Gänge Zur Polnischen Sprache angewiesen werden*. Thom. Joh. Schreibers Verlag und Schriften. Gdańsk 1746 (1690).

Literatura sekundarna

- BONIGK, Gotthif (1693): *Trauerrede auf Johann Carl de Jasienica Woyna*. Gdańsk.
- DOBROVSKÝ, Josef (1814–1815): *Slovanka. Zur Kenntniss der alten und neuen slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer*. Praga.
- ESTREICHER, Karol (1939): *Bibliografia polska. Część 3., t. 33*. Kraków.
- GLÜCK Helmut, SCHRÖDER Konrad (2007): *Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine teilkommentierte Bibliographie*. Bearbeitet von Yvonne Pörzgen und Marcelina Tkocz. Wiesbaden.
- HABERLAND, Detlef (2007): *Der Buchdruck in Danzig in der Frühen Neuzeit. Vom Wanderdrucker bis zur Massenproduktion*. W: Jens Stüben (red.): *Ostpreußen – Westpreußen – Danzig. Eine historische Literaturlandschaft*. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. T. 30. Oldenbourg. 189–204.
- JONES, William Jervis (2000): *German Lexicography in the European Context. A descriptive bibliography of printed dictionaries and word lists containing German language (1600–1700)*. Berlin, New York.
- KAWECKA-GRYCZOWA ALODIA, KOROTAJOWA KRYSZYNA (1962): *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Tom 4: Pomorze*. Wrocław.
- KĘPIŃSKA, Alina (2006): *Dawne gramatyki języka polskiego*. W: *Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej*, nr 4/179/2006. Warszawa. 43–48.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon (1999): *Historia języka polskiego. Wydanie siódme, uzupełnione*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.
- KUNICKI-GOLDFINGER Marek, SIEKIERSKA Krystyna (2009): *Biogramy pisarzy i tłumaczy dzieł cytowanych w Słowniku języka polskiego XVII i 1. poł. XVIII w.* http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php?wstep_zakl=biogr
- ŁUKASZEWICZ, Józef (1849–52): *Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskim. Od czasów najdawniejszych do roku 1794*. T. 1–4. Poznań.
- MATWIJÓW, Maciej (1996): *Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r.* W: *Rocznik Lwowski*. Nr 4, 1995/1996. Warszawa. 31–46.
- PNIEWSKI, Władysław (1938): *Język polski w dawnych szkołach gdańskich*. Gdańsk.
- RESKE, Christoph (2007): *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. Wiesbaden.
- SCHRÖDER, Konrad (1987–1995): *Biographisches und bibliographisches Lexikon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes, Spätmittelalter bis 1800*. Tom 4. Augsburg.
- STANKIEWICZ, Edward (1984): *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from Middle Ages up to 1850. An Annotated Bibliography*. Berlin, New York.

- WOYNA, Jan Karol (1690): *Compendiosa Linguae Polonicae Institutio* [...]. Gdańsk.
- ZWOLIŃSKI, Przemysław (1988): Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny. W: *Szkice i studia z historii slawistyki*. Wrocław. 31–36.
- ZYCHOWICZ, Maria (1995): *Centralny katalog starych druków*. Warszawa.

***Kleiner Lust-Garten* by Jan Karol Woyna (1690, 1746)**
The analysis of macrostructure

Abstract

The subject of the present publication is *Kleiner Lust-Garten*, the Polish-German Dictionary from the year 1690, compiled by Jan Karol Woyna. In the description of the dictionary, the following points are analyzed:

- technical data (e.g. information about the format of the dictionary, the number of pages etc.)
- the macrostructure. In this section the reader will find a presentation of the order of entries.

Theoretical considerations are supported by numerous examples throughout the publication. Special attention has been paid to making these examples typical of the discussed Dictionary, in order to ensure an objective analysis.

***Kleiner Lust-Garten* von Jan Karol Woyna (1690, 1746)**
Die Analyse der Makrostruktur

Streszczenie

In dem vorliegenden Beitrag wird das Polnisch-Deutsche Wörterbuch, *Kleiner Lust-Garten*, von Jan Karol Woyna untersucht. In der Arbeit werden folgende Probleme analysiert:

- technische Daten (u.a. Informationen über die äußere Form des Wörterbuchs, über die Anzahl der Seiten etc.)
- die Makrostruktur. Es wird hier v.a. die Reihenfolge der Lemmata dargestellt.

Die Ergebnisse werden immer mit Beispielen belegt. Dabei wurde darauf geachtet, dass die angeführten Beispiele möglichst objektiv das ganze Wörterbuch charakterisieren.